

RAGADICS TAMÁS

*„Ha itt bármi baj lenne, ez a falu
egységbe állna.”¹ – Helyi közösségek
a magyarországi vidék kistelepülésein*

---

*“If any problems arose here, this village would stand
united.” – Local communities of small settlements
in Hungary*

Absztrakt

A falusi társadalom és a közösségi lét szorosan összekapcsolódik a vidékkel kapcsolatos, jellemzően urbánus látószöveget megjelenítő diskurzusokban. A modernizáció, a társadalmi-gazdasági szerkezet változásai meggyengítették és megtörték a hagyományos vidéki közösségeket. Új típusú állampolgári szerveződések, hatékony érdekképviseletet felvállaló csoportok nem bontakozhattak ki a negatív migrációs trendek és hosszú távon rögzült paternalista stratégiák eredőjeként. A tanulmány a magyarországi vidék átalakulását követi nyomon a helyi társadalom integrációs sajátosságainak nézőpontjából. Két hasonló közlekedési helyzetű és népességű dél-dunántúli aprófalú közösségi életének leíró bemutatásán keresztül vázolja fel a közösségfejlődés eltérő lehetőségeit és kihívásait. Az előnytelen munkaerőpiaci helyzetű, hiányos szolgáltatásokkal rendelkező, komoly szociális problémákkal küzdő kistelepülések fejlődése szempontjából különösen fontos az öngondoskodást, együttműködést és hatékonyabb társadalmi részvételt támogató közösségfejlesztő tevékenység.

Kulcsszavak: helyi közösség, kistelepülések, magyarországi vidéki társadalom

Abstract

Rural society and community life are closely linked in discourses on rural area, characterised by an urban perspective. Modernisation and changes in the socio-economic structure have weakened and fractured traditional rural communities. New types of civic organisation and effective advocacy groups have not been able to emerge as a result of negative migration trends and long-established paternalistic strategies. This study traces the transformation of rural Hungary from the perspective of the integration characteristics of local society. It outlines the different opportunities and challenges of community development through a descriptive account of community life in two small villages in South Transdanubia with similar transport

1 A tanulmány „A vidéki dzsentifikáció szerepe a településfejlesztésben” (FK-138098) című kutatás keretében az NKFIH forrás felhasználásával készült.

situations and populations. Community development activities that support self-care, cooperation, and more effective social participation are particularly important for the development of small villages with poor labour market conditions, lack of services and serious social problems.

Keywords: local community, minor settlements, Hungarian rural society

Bevezetés

A helyi közösségek témaköre – változó intenciók és nézőpontok mentén – hosszú ideje áll a szociológiai érdeklődés középpontjában. Társadalomtörténeti keretként elsősorban a modernizáció negatív hatásainak érzékelését említhetjük: a stabilitást hordozó hagyományok megtörését, a biztonságot jelentő kapcsolati hálókat gyengülését, az ember és természet kölcsönhatás-rendszerének drasztikus átalakulását, a személytelen városi tömegtársadalmak formálódását. A transzformációs veszteségeket és problémákat hangsúlyozó narratívákban a vidéki kisteleplülések világa az elveszített idillt testesíti meg.²

A magyar társadalom vidékdiskurzusaiban ugyanakkor erősen heterogén társítások jelennek meg. A rurális térség, a falusi társadalom kulturális konstrukciója nem csak az egymást segítő tradicionális paraszti közösségek képzetét hordozza; megjelenik benne a szegénység, elmaradottság és kirekesztettség is. Az elmúlt évek változásai (járványhelyzet, gazdasági válságjelenségek, a turizmus és az élelmiszerfogyasztási szerkezet átalakulása stb.) új lendületet adtak a falusi élet pozitív elemeit hangsúlyozó narratíváknak.³ A zsúfolt és veszélyes városi lét ellenpólusaként a vidék imázsa összekapcsolódott a biztonsággal, az egészséggel és a megtartó közösségekkel. Ez a látószög elsősorban a vidéket turistaként vagy kiteleplülőként használó urbánus népességre jellemző, szemben a rurális teret a városi szolgáltatások és lehetőségek hiányával azonosító falvakba szorult társadalmi csoportokkal.⁴

Jelen tanulmány kísérletet tesz a falusi közösség fogalmának értelmezésére, majd rövid történeti áttekintést nyújt a hazai kisteleplülési közösségek átalakulásával kapcsolatban.⁵ A helyi közösségi élet formálódá-

² Bauman 2001, 2–3.

³ Vö. Csurgó et al. 2022, 15–40.

⁴ Kovách 2022, 7–18.

⁵ A tanulmánynak nem célja a vidék komplex fogalmának definiálása (vö. Kovách 2012, 17–46).

sát két baranyai aprófalú társadalmi átalakulásán keresztül követhetjük nyomon. Az elmúlt évtizedek változásait bemutató esettanulmányok arra keresik a választ, hogy milyen tényezők magyarázhatják a lokális szintű társadalmi integráció eltérő formáit. Ez a perspektíva sajátos, lokális kapcsolódást biztosít a vidéki Magyarország társadalmi folyamatainak értelmezéséhez.

Közösség, helyi közösség – adalékok a fogalmak magyarázatához

A korai szociológia közösségelméleti koncepcióiban a társadalmi átalakulás lényegének megragadása a legfontosabb cél: Hogyan változik meg a tradíciókon, bizalmas együttműködésen, szoros kötelékeken alapuló hagyományos világ, s miként válik az iparosodással és urbanizációval összefüggésben atomizált tömegtársadalommá? Hogyan adják át helyüket az erős családi, rokoni, szomszédsági viszonyok mentén formálódott, közös szokások és hitek alapján működő közösségek a piacon, pénzgazdálkodáson és ellenszolgáltatások rendszerén alapuló, állandó változásnak kitett cseretársadalomnak?⁶ Hogyan alakul át a közös tudattal, közös hiedelmekkel és érzésekkel jellemezhető, feltétlen tekintély által uralt mechanikus szolidaritás organikusá a munkamegosztás, a szakszerűség és az individualizáció terjedésével?⁷ Miként lesz az érzelmi kapcsolatokra beállított, a lélek tudattalan rétegeiben gyökerező létezésből felfokozott tudatosság,⁸ az érzelmi-indulati és tradicionális cselekvésformákból érték- és célracionális cselekvés?⁹ Ezt változást ragadják meg a Chicagói iskola teoretikusai is. Redfield szerint a „folk society” izolált, erős csoportszolidaritást mutató kisközösségei megszűnnek, s teret hódít a formalizált, szekularizált, urbánus létmód.¹⁰

Vidéki kisteleplésként a nagyvárosokat övező urbánus tereken kívül elhelyezkedő, a gazdasági központoktól távol fekvő, alacsonyabb lakosságsszámmal bíró, községi jogállású településeket tartjuk számon.

6 Tönnies 1983, 23–72.

7 Durkheim 2001.

8 Simmel 1973, 251–253.

9 Weber 1987, 66–67.

10 Redfield 1947, 293–308.

A klasszikus elméletek alapján tehát a közösség a modern kapitalista társadalmi berendezkedést megelőző preindusztriális együttélési forma, amely ösztönös, természetes, stabil kapcsolódást jelent – erős normakontroll mellett. A komplex munkamegosztás, a gazdasági racionalitás és a piaci rendszer új, társadalmi képződményeket teremt, megtörve a hagyományos közösségeket. Előtérbe kerülnek a személyes érdekek, a racionális mérlegelés elve, s egyben az egyéni szabadság fontossága is, amelynek kibontakoztatásához a modern nagyvárosi élet biztosít megfelelő keretet.¹¹

A fenti közösségmegközelítések sokkal inkább a hagyományos és modern, s nem a vidéki és urbánus szembeállítására mentén fogalmazódtak meg. A falu és város kettőssége is megjelenik a diskurzusban, de elsősorban a fejlődést és gyors átalakulást hordozó központ és a tradíciókat még őrző periféria dualitásában.¹² A pozitív vidék- és falukép itt is elsősorban a transzformációhoz kapcsolódó válságjelenségek eredménye. Az urbánus tér központi szerepe erősödik, uralmuk és hatásuk nem csak a környező „hinterland” szempontjából növekszik, térszervező kapcsolataik egyre kiterjedtebbé válnak.¹³ Ennek megfelelően a vidéki terek, lokalitások is követik a modernizációs változásokat: a megtartó közösségi értékek a falvakban is átalakulnak, a megfigyelhető jelen csak átmeneti képződménynek tekinthető.

A társadalmi-gazdasági-kulturális transzformáció átalakítja a tér érzékelését és szerepét is. A hely, amely korábban embertől független adottságként volt jelen, s amely az emberi tevékenységek helyszíneként maga is közösség-szervező erővel bírt egyre inkább veszít meghatározó erejéből.¹⁴ Létrejönnek a térbeliség új formái. Ezek először a modern központok körül formálódó ingázási, beiskolázási, egyéb adminisztratív és intézményhasználati körzetek,¹⁵ majd a globális információs, hálózatos társadalom terei,¹⁶ később pedig a szerveződések új típusait megalapozó, a virtuális közösségeknek helyet adó online terek.¹⁷

11 Simmel 1973, 251–266.

12 A közösségelmélet klasszikusának számító Tönnies művében a falu a szerves együttélés egy formája, ugyanakkor a tradicionális (középkori) város is közösségi képződmény (i.m. 23–56).

13 Berger 2016, 16–17.

14 Berger 2018, 11–13.

15 Wirth 1997, 21–23.

16 Castells 2005, 36.

17 Rheingold 2000; Szécsi 2013, 27–32.

A közös helyen közös időben való tartózkodás közösség-szervező ereje nem szűnik meg, de a lokalitás elsődlegességével szemben felértékelődik az elérhetőség, valamint a rendszeres interakció, kommunikáció jelentősége.¹⁸ A mobilitási lehetőségek kiszélesedésével megnő a választás lehetősége. A lakóhely, az iskola megválasztásának szabadsága a hagyományos, zárt közösségek gyakorlataival szemben új perspektívákat hordoz, s lehetőséget biztosít az értékrend kinyilvánítására és a státuszreprezentációra is. A modern közösségi létmód szempontjából a tudatos érték-választás válik kulcsfontosságú motívummá. A közösség olyan emberek csoportját jelenti, akik felismerik közös érdekeiket. A tagok számára fontos célok elérése együttműködést, érték-képződést és közös tudatot generál.¹⁹ Így válik a közösség kölcsönös támogatást biztosító, a tagok anyagi előrelépését támogató szocializációs közeggé, egyfajta érdekközösséggé, amelynek célja az egyének számára nehezen megvalósítható feladatok végrehajtása.²⁰ A hagyományos közösségekre jellemző stabilitás helyett a hangsúly a csoportképződés dinamikus folyamatira tevődik át. A közösség eleve adott valóság helyett társadalmi konstrukcióként jelenik meg, amelyben szimbolikus kötelek formálnak egységet.²¹ A tér csupán egy a kapcsolatok szimbólumrendszerét befolyásoló tényezők közül az érdekek, interakciók és cselekvések mellett. Ezt a jelentést erősíti a közösséget a civil társadalom alapsejtjeként megjelenítő felfogás: a közösség szabad állampolgárok autonóm, önkéntes társulása,²² a kooperáció és szolidaritás terepe, ahol az egyén a közjó és saját előrelépésének érdekében lemond szuverenitása egy részéről.²³ Az önkéntesség, a nyitottság, a közös szabályok elfogadása, az érdeklődés és érdekek hasonlósága az interneten szerveződő közösségek szempontjából is nagy jelentőséggel bírnak.

A vidéki, kistelepülési közösség – a fenti változások tükrében – már egy önkéntes alapon, érdekek mentén szerveződő, de számos keret által befolyásolt viszonyrendszert takar. Azoknak az aktív cselekvőknek és hálózataiknak rendszerét, akiket a település fizikai tere kapcsol ösz-

18 Webber 1964. Összekapcsolja a „community” és „communication” fogalmakat.

19 Hankiss 1983, 206.

20 Warren 1956, 9–11.

21 Cohen 1985, 98.

22 Dahrendorf 1997.

23 Alexander 1998.

szé (életterként és vonatkoztatási térként), s akik érintettek a számukra adott természeti és épített környezet értékeinek megóvásában és fejlesztésében, a helyi szolgáltatások és életminőség színvonalának emelésében, a helyi identitás formálásában, egymás kölcsönös támogatásában. Ezen célok elérése érdekében rendszeres interakciót folytatnak egymással, s az együttműködés változatos kereteit építik ki.²⁴

Kistelepülési közösségek Magyarországon

A hagyományos vidéki közösségek összekapcsolódnak a paraszti társadalommal és életformával, gyökeres átalakulásuk a parasztság eltűnésével következik be.²⁵ Minden európai államban végbement a vidék elnéptelenedésének folyamata, a megkésett fejlődésű országokban azonban továbbra is megmaradtak az önellátást célzó mezőgazdasági struktúrák.²⁶ A szabályozott munkarend, a fizetett szabadság, a könnyebb és tisztább munka lehetősége, a szolgáltatások magasabb szintje komoly vonzerőt jelentett a vidéki fiatalok számára. A 20. század második felétől a szubvenciókkal megerősített, modernizált nyugati mezőgazdaság kialakításával teljesen megszűnt a paraszti társadalom, míg a kelet-közép európai államok esetében a szocialista iparosítás és termelészövetkezetesítés törli meg a hagyományos rendet. A háztáji gazdálkodás hátránykompenzáló hatása ugyanakkor visszatartotta a rurális exodus folyamatát.²⁷ A kommunista rezsim a vidék formális közösségeit is felszámolja az egyházak totális kontrolljával és a civil szektor szervezeteinek betiltásával. A rendszerváltozást követő időszakban a kelet-közép európai államok többségben fokozódott a vidéki szegénység és szegregáció.²⁸ Párhuzamos folyamatként erősödik a rurális térség szerepe az felgyorsult nagyvárosi létmódból kilépést kereső, alternatív életforma kialakítását tervező, nyugalmat, biztonságot és megtartó közösséget kereső csoportok körében.²⁹

24 Ragadics 2021, 110–111.

25 Mendras 1973.

26 Kovách 2012, 63.

27 Kovács 2012.

28 Kovách 2012, 97.

29 Csurgó 2013.

Magyarországon a mezőgazdasági jellegű kistelepülések, aprófalvak jelentős része már a 19. század végén, 20. század elején elérte eltartóképességének csúcsát.³⁰ Az államszocialista rendszer csak felerősítette a gazdasági központoktól távolabb fekvő kistelepülések válságjelenségeit, s felerősítette a fiatal, képzettebb népesség elvándorlását. Egyes vidéki térségekben sor került az erdei, illetve településszéli telepeken élő roma népesség falvakba költöztetésére a társadalmi integráció jegyében. A marginalizáció és kirekesztődés a magyarországi vidék esetében is erős trendként jelenik meg a rendszerváltozást követő időszakban. A szegénység etnicizálódása főként a rossz közlekedési helyzetű, aprófalvas térségekben öltött térségi léptéket.³¹

A falvak eltérő mozgáspályákon indultak el, átalakulásuk iránya nagymértékben befolyásolja a helyi közösségképződés lehetőségeit (az előregezés és népességvesztés mellett a városi kiköltözés és turizmus, valamint a szegregáció és gettósodás is befolyásoló tényezőként lép elő).³² A falusi társadalom már nem fogható fel egységként. Az intézmények, munkahelyek és szolgáltatások hiánya, valamint a migrációs sajátosságok miatt a falusi emberek a korábnál erősebben integrálódnak településen kívüli desztinációkhoz és csoportokhoz, gyengülnek a falun belüli megtartó szálak.³³ A falvak közösségképző tényezői közül kiemelkedik az információs és találkozási pontot jelentő helyi intézmények és munkaalkalmak szerepe, a települési önkormányzat szervező tevékenysége, a civil szervezetek, egyházak, valamint a faluért tenni tudó és akaró aktív kulcsszereplők, véleményvezérek jelentősége.³⁴

30 Balogh 2008.

31 Váradi–Virág 2015.

32 Kovács 2005, 141–152.

33 Juhász 2006.

34 Ragadics 2019, 28–31.

A helyi közösség (disz)funkcionalitása – két baranyai esettanulmány

A kistelepülések helyi közösségeinek vizsgálata elősegíti a vidéki Magyarországra jellemző problémák és kihívások árnyaltabb elemzését, s hozzájárulhat annak megértéséhez, hogy milyen okok és tényezők állnak a hasonló lakosságsszámmal és közel azonos hatásrendszerrel jellemezhető falvak eltérő fejlődésének hátterében.

A kiválasztott Baranya vármegyei kistelepülések lakosságsszáma 300 fő alatti, közlekedési helyzetük előnytelen, s mindkét falu kívül esik a megyeközpontot övező szuburbanizációs, agglomerációs gyűrűn – 26, illetve 32 km-re fekszenek Péctől. A helyi szolgáltatások hiánya és a munkahealyek alacsony száma miatt jellemző a fiatalok elvándorlása. A közeli járási központok néhány ezer fős kisvárosok, amelyek maguk is demográfiai és gazdasági krízissel szembesülnek. A számos hasonló vonás ellenére a két kistelepülés képe jelentősen eltér egymástól. Nem csak a fizikai (épített és természeti) környezet sajátosságai, de a társadalom összetétele és szervezettsége is különbözik. A falvak leíró bemutatása a települések általános helyzetére, demográfiai sajátosságaira, a helyi társadalom összetételére, egyes csoportjaira, a közösségi részvétel területeire, a helyi identitás jellemzőire és a kulcsszereplők jövőképre fókuszál.³⁵ A két település neve a tanulmányban anonimizálva szerepel, a kiválasztott nevek tükrözik a falvak természetföldrajzi elhelyezkedését, illetve egyéb jellemzőit. A kevésbé előnyös gazdasági-társadalmi helyzetben lévő település a Mezőszél, míg az alacsonyabb lélekszámú, sváb hagyományokkal rendelkező falu a Dombosnémeti nevet kapta.

³⁵ Csurgó Bernadett és Légmán Anna (2015, 50–66.) alapján a helyi közösségek vizsgálatának legalkalmasabb eszköze a kvalitatív esettanulmány. A kutatás céljaként a közösségek identitásformáló szerepének, a közösségi részvétel vagy kirekesztődés sajátosságainak, a közösségi integrációnak, a közösségi ideáltípusok (közvetlen, eszmei, inkluzív) elterjedtségének, illetve a közösséggel kapcsolatos értékek vizsgálatát jelölik meg.

A települések vizsgálatának módszertana

A két falu társadalmi helyzetének vizsgálata, illetve a helyi közösségek állapotának összevetése nem támaszkodik pontos összehasonlító kutatásra. Az elvégzett vizsgálatok (forráselemzés, kapcsolódó szakirodalom, interjúk a helyi kulcsszereplőkkel) egyelőre egy általános áttekintést tesznek lehetővé, amely megmutatja a lokális közösség-szerveződés háttérében meghúzódó fontosabb tényezőket. A települések története, a népesedési folyamatok trendjeinek elemzése segíti a jelenlegi demográfiai változások megértését. A felhasznált falutörténeti források közül a legfontosabb az 1970-es, 80-as évek átalakulását helyi perspektívából bemutató, évente rögzített baranyai falukrónikák voltak.³⁶ A felhasznált statisztikai adatok (TeIR) a jelenlegi helyzet bemutatását segítik elő.

A szakértői interjúk eltérő célú kutatások során készültek,³⁷ de a kérdések mindkét esetben a települések helyzetének általános bemutatására, illetve a megkérdezett kulcsszereplők problémaérzékelésére vonatkoztak. Mindkét településen készült interjú a polgármesterrel, a falugondnokkal, illetve egyéb kulcsszereplőkkel (szociális munkások, önkormányzati képviselők, a közfoglalkoztatás irányítói, helyi vállalkozók). Az interjúk a migrációs trendekre, a lakosság problémáira és a település konfliktusaira, illetve az alanyok települési szerepére fókuszáltak. Az első település esetében 6 szakértői interjú készült, viszont munkánkat kérdőíves vizsgálat is segítette, melynek kérdései elsősorban a faluban élő családok problémáira, túlélési stratégiára, kapcsolatrendszerére és a családon belüli szerepekre vonatkoztak. A teljes körű lekérdezés során³⁸ a lakott háztartások kb. 70%-ában töltöttünk ki kérdőíveket, az itt bemutatott Mezőszélen 65 kérdőív került értékelésre, elsősorban a háztartási kapcsolatokat helyezve a középpontba. A másik településen (Dombosnémeti) összesen 47 félig strukturált interjú készült a település vezetőivel illetve a lakosok különböző csoportjaival. A kérdések a helyzetértékelés mellett

³⁶ Baranya Vármegyei Levéltár – HU-MNL-BaML-XV.45.

³⁷ Az első településen (Mezőszél) a „Családok az Ormánságban” c. kutatás keretei között került sor 2020 őszén és 2021 tavaszán interjúk és kérdőíves vizsgálatra (a kutatás vezetői: Boros Julianna, Bucher Eszter és Ragadics Tamás). A másik faluban (Dombosnémeti) 2022 tavaszán került sor interjúk kutatásra Tomay Kyra és Ragadics Tamás vezetésével az OTKA FK-138098. sz. program keretében (*A vidéki dzsentrifikáció szerepe a településfejlesztésben*).

³⁸ A térségben 7 településen végeztünk kérdőíves vizsgálatokat a Pécsi Tudományegyetem szociológia és szociális munka szakos hallgatóinak közreműködésével.

a beköltözők célrendszerének és a település közösségi életének feltárására irányultak. Jelen tanulmányban a falu kulcsszereplőivel készült interjúk (8 db) településre vonatkozó anyagai kerültek felhasználásra. Az elemzés során az interjúk szövegéből a közösségekre, helyi csoportokra, kapcsolatokra, együttműködésre és ellentétekre, valamint az el- és beköltözésre vonatkozó részeket emeltük ki, s állítottuk párhuzamba.

A következőkben a lokális társadalom integrációja és a helyi közösségek szervezettsége szempontjából releváns elemek (társadalmi-demográfiai háttér, integrációs erők, helyi érdekcsoportok stb.) bemutatására kerül sor a két település eltérő jellemzőinek felvázolásával.³⁹

Mezőszél (általános bemutatás)

A megyeközpontról délnyugatra fekvő, a történeti Ormánság peremén elhelyezkedő, 274 fős kistelepülés.⁴⁰ A 18. században a faluban unitárius hitről katolizált magyarokat találunk. Az itt élő népesség nagyobb része jobbágyi, majd kisparaszti életmódot folytat, kisebb hányada a település földjeinek nagy részét birtokló uradalomban szolgál. A népességszám a 19. század végén tetőzik kb. 700 fővel. Ezt követően – részben az elvándorlás, részben pedig a kisbirtok átörökítését célzó, ide is beszűrődő ormánsági egyke-kultúra miatt – lassú csökkenés jellemző. A szocialista időszakban a falu őrzi mezőgazdasági jellegét: a volt uradalmi majorság állami gazdasági telephelyként működik tovább, s megalakul a helyi termelőszövetkezet.⁴¹ A kollektivizálás felerősítette a fiatalok elvándorlását a jobb kereseti lehetőséget biztosító városok irányába. Az előnytelen közlekedési helyzet miatt az ingázók egy része is elköltözött a településről. Ezt mozgást a korszakra jellemző területi tervezési politika, valamint szocialista nagyüzemi mezőgazdaság fejlődése is erősítette.⁴² Az 1960-as években a falu irányítását egy településen kívüli közös tanácshoz csatolják, s a tsz is elveszíti önállóságát.⁴³ Az intézmény- és infrastruktúra-fejlesztések ezt követően a közös központ-

39 A két kistelepülést az interjúalanyok anonimizálása miatt, az eredeti nevüktől eltérően Mezőszél és Dombosnémeti elnevezéssel jelenítjük meg a tanulmányban.

40 KSH, Helységnévtár 2022.

41 Füzes 1990, 296–352.

42 A gépesítés és a nagytáblás monokultúrás termelési mód jelentősen csökkentette a munkaerő-szükségletet.

43 Füzes 1990, 378–389.

ban összpontosulnak; 1975-ben bezár a helyi iskola is. Az elköltözők helyére fokozatosan érkeztek beás cigány családok, akik korábban a térség erdei telepein éltek. A cigányság beköltözése nem volt konfliktusmentes, bár a családok többsége alkalmazkodott a helyi elvárásokhoz, s vegyes házasságok is köttetek a településen.⁴⁴ Annak ellenére, hogy az ország egyik legkorszerűbb csirketelepét építették ki a községben, folytatódott az elvándorlás, amely már az 1980-as évekre munkaerőhiányhoz vezetett.

A rendszerváltozást követően tovább erősödtek az elmúlt évtizedek migrációs trendjei: a fiatal, képzettebb népesség elvándorlása és a hátrányos helyzetű családok beköltözése. A helyi munkalehetőségek száma csökkent a termelőségvetkezeti felbomlásával és az állami gazdaság privatizációjával, s gyengült a háztáji gazdálkodás szerepe is. Az itt élő aktív népesség egy része ingázik a környező településekre, ahol jellemzően betanított munkát végeznek. Néhány helyi kivállalkozás működik a faluban, amelyek inkább csak idényszerűen foglalkoztatnak helyieket. Magas a közfoglalkoztatottak aránya. A férfiak jellemzően az építőiparban és erdőgazdaságokban találnak jobban megfizetett munkát, a közmunka inkább a családos nők számára kínál az otthoni teendőkkel összeegyeztethető alternatívát.⁴⁵

Mezőszél jelenleg cigány többségű kistelepülés, ahol az országos átlagnál jóval magasabb az aluliskolázottak és munkanélküliek aránya. Az erős elöregedést mutató baranyai adatokhoz viszonyítva egy fiatalosabb korstruktúrájú falut találunk a magas termékenységgel és rossz halandósági mutatókkal összefüggésben, ahol a 2019-es adatok alapján száz fő 14 év alatti gyermekre 86 hatvan éven felüli jutott (Baranya vm.: 203; országos: 180).⁴⁶ A község bekerült a 300 legszegényebb magyarországi kistelepülés felzárkóztatását célzó „Felzárkózó települések” programba.⁴⁷ A helyi integrációs projektet a Katolikus Karitásztól várhatóan meg három állandó munkatárs jelenlétével.

44 HU-MNL-BaML-XV.45.

45 Boros–Bucher 2020; Ragadics 2020.

46 Forrás: TeIR adatbázis.

47 Felzárkózó települések – www.fete.hu.

Közösségképző, illetve a közösségfejlődés ellenében ható erők Mezőszélen

A faluban folytatott kérdőíves vizsgálat során a megkérdezettek $\frac{3}{4}$ -e szerint a településen mindenki maga boldogul, nincs együttműködés, s csupán egy válaszadó számolt be arról, hogy az emberek jellemzően segítik egymást. A többség jövőképe is negatív, a fiatalabbak nagy része szívesen elköltözne a településről. Szükség esetén, szorult helyzetben elsősorban a saját közvetlen családjukra számíthatnak az itt élő emberek (legtöbbször a még élő szülőkre támaszkodhatnak). A második legtöbb említést a községben működő civil szervezet kapta, ugyanakkor nagyon sokan jelezték, hogy gyakorlatilag senkire sem számíthatnak probléma esetén. Az itt készített interjúk⁴⁸ tanulsága alapján a közhangulat negatív, a falu „közvéleménye” jellemzően az átlagtól pozitív vagy negatív irányban eltérő lakók megszólásában mutatkozik meg.

A településen nincs bolt, nincs kocsmá, nincs posta. Hiányoznak a közösségi és információs pontok, mobilszolgáltatások biztosítják az alapvető ellátást. A szegénység nem egyértelműen generál egymásrautaltságot és közösségi együttműködést. Vannak, akik a nélkülözés problémáival küszködő emberekből élnek. Nem ritka a magas kamatra kölcsönzött pénz, illetve településenként néhányan autós szolgáltatással jutnak kiegészítő jövedelemhez. Ez utóbbi tevékenység általános a rossz közlekedési helyzetű kistelepüléseken: a személygépkocsival nem rendelkezőket szállítják a közeli városi központokba bevásárlás céljából. Az igények és sürgős szükségletek egyrészt nem alkalmazkodnak a hiányos tömegközlekedéshez, másrészt a havi 1-2 alkalommal pénzhez jutó emberek egy része – településen belüli ellentétek, vagy szégyenérzet miatt – nem szívesen utazik együtt más falubeliekkel.⁴⁹

A hagyományos kistelepülési rendezvények közül a vallási események szinte teljesen hiányoznak a falu életéből. A katolikus többségű községben korábban sem működött önálló plébánia, a jelenlegi plébános 18 tele-

48 A település kulcsszereplőivel készültek interjúk 2021-ben (polgármester, segítő szervezet munkatársa, vállalkozók), illetve néhány helyi lakossal, közfoglalkoztatottal.

49 A kistelepülésen élőknek bizonyos időközönként lehetőségük van arra, hogy a falubusszal utazzanak a városba nagyobb bevásárlás, vagy egészségügyi szolgáltatások igénybevétele céljából. Néhányan azonban nem szívesen veszik igénybe ezt a lehetőséget, félve attól, hogy megszólják a megvásárolt fogyasztási cikkek (pl. alkohol, vagy státuszához nem illő drágább termék) miatt.

pülést lát el, s szinte sohasem jelenik meg a faluban, ahol katolikus templom nem, csak egy harangláb található. A helyi egyház mellett hiányoznak a gyermekeket és szülőket összefogó intézmények is, nincs óvoda és iskola. A Karitás által működtetett „Jelenlét-pont” erre a szükségletre reagálva kezdett tanoda jellegű szolgáltatások kialakításába. A mesedélutánok, játszókлубok, családi napok mellett kézműves programokat, ill. egyéb fejlesztő és prevenciós foglalkozásokat, illetve nyári táborokat tartanak.⁵⁰

A települési szintű közösségi programokat az önkormányzat szervezi, illetve támogatja. A falunapokon, egyéb programokon a közfoglalkoztatók által megtermelt konyhakerti zöldségek és az önkormányzat által vásárolt hozzávalók biztosítják a közösen elkészített és elfogyasztott ételek alapanyagát. A közfoglalkoztatás a polgármester szerint fontos közösségépítő tényező: *„Hál’ Istennek kezd kialakulni a közösség. Az előző polgármester máshogy állt a dolgokhoz. Most a munka miatt is nagyobb közösség van. Arra törekszem, hogy mindig a kézimunka legyen az elsődleges, mert azt támogatja a közmunkaprogram.”* A közfoglalkoztatottak valóban markáns csoportját képezik a helyi népességnek. Ünnepeken, s néha péntek délutánonként közösen főznek, bográcsoznak. A munkavégzés jellege (kertészkedés) és a kapcsolódó közösségi programok miatt a közfoglalkoztatás több szempontból átveszi a korábbi termelőszövetkezeti brigádok szerepét. Az elmúlt években ugyanakkor egyre kevesebben kapcsolódnak a közfoglalkoztatáshoz; a motiváltabb, aktívabb munkások a magasabb jövedelmet biztosító elsődleges munkapiac, illetve az alkalmi foglalkoztatás irányába távoztak a rendszerből. A közmunkások mellett néhány aktív nyugdíjas képez informális helyi csoportot, akik éves szinten csatlakoznak a környékbeli szervezetek programjaihoz.

A programjait kiszélesítő Karitás a felnőttek körében is megpróbálja betölteni a közösségszervező szerepét. Többféle klubfoglalkozást szerveznek (szülői, baba-mama, női, ezermester stb.). Nagy nehézséget jelent az itt élők motiválása. Gyakran kisebb ajándékkal, kávéval várják a személyesen megszólított helyieket. *„Maguktól nem jönnek el, toborozni kell őket. Ha pl. a szűrőbusz helybe jön, akkor még igen, elmennek a szűrésre.”* (Karitás ház vezetője).

Az önkormányzat és a segítőszervezet felülről jövő közösségszervezési tevékenységének célpontjában egy dezintegrált helyi társadalom áll.

A közös érdekekkel bíró csoportok sem képesek önszerveződésre, néhány idősebb „őslakos” kivételével. A nyugdíjasok egy része régi mezőszéli lakos, akikben még él a nagyüzemi gazdálkodás és a háztáji körül szerveződő családi és közösségi együttműködés emléke, s szomorúan látják a település szegregálódását. Kapcsolataik inkább a falun kívülre mutatnak, elköltözött rokonaik, gyermekeik, unokáik irányába. Az idősebb inaktívak másik csoportját a családjában élő roma lakók teszik ki. Rájuk – ha egészségi állapotuk engedi – nagy szerep hárul az unokák gondozásánál. Az aktív népeiséget a megélhetés és az adósságcsapda gondjai nyomasztják.⁵¹ A motivált, szervezésre és szerveződésre alkalmas emberek elhagyják a települést. Az itt tevékenykedő karitatív intézmény munkatársainak figyelme elsősorban a gyermekekre fókuszál. Munkájuk legfontosabb célja, hogy sikeres tanulmányaik eredményeként képesek legyenek elhelyezkedni, vagyis elhagyni a leszakadó települést.

Jövőkép – Mezőszél

Nehéz egy olyan települési közösség integrációs mechanizmusait jellemezni, ahol az itt élők jelentős része csapdahelyzetként, a szolgáltatásoktól és munkahelyektől való megfosztottság helyszínéként tekint a falura mint lokalitásra, s a problémák megoldását a tovább lépésben, elköltözésben látja. A beköltözők jellemzően családi kapcsolatok révén kerülnek a településre. A pandémia alatt egy új család érkezett a faluba, akik biokertészeti vállalkozást indítottak egy nagyobb kerttel és több melléképülettel rendelkező családi ház megvásárlását követően. Németországi munkájuk szűnt meg a válság miatt, s itt kedvező áron jutottak nagyobb területhez és viszonylag jó állapotú ingatlanhoz. Elmondásuk szerint az olcsó munkaerő is szerepet játszott a döntésben, egyelőre azonban nem tudtak kilépni a családi keretek közül az alacsony jövedelmezőség miatt, s sok munkájuk miatt kevés a kapcsolatuk a településen élőkkel. *„Nagyot csalódtam az emberekben, sokkal kisebb a piac, mint gondoltam.”*

A polgármester szerint: *„Munka inkább a nagyvárosokban van. Aki ott tanul, az ott látja a jövőt is. Úgy gondolom, hogy 10–15 éven belül az ilyen kicsi falvak nagyon el fognak néptelenedni. Nem is az, hogy elmennek Pécsre,*

⁵¹ Ragadics 2020.

hanem elmennek külföldre...” A jelenleg érzékelhető legkomolyabb, a helyi közösségi lét szempontjából is meghatározó problémát ugyanakkor nem az elvándorlás, hanem a szegénység újratermelődése jelenti. Átöröklődik az alacsony képzettség, a rossz munkaerőpiaci helyzet, az adósságcsapda és a korai gyermekvállalás is. *„Itt van egy 42 éves nő, kilenc unokája van. 15 évesen szülte az első gyermekét és a lánya is 15 évesen szült.”* (Jelenlét-pont munkatárs). A hátrányos helyzetből adódó kiszolgáltatottság, az öngondoskodási készségek hiánya, a befelé fordulás, passzivitás illetve, válaszként a több szinten rögzült paternalizmus aláássa a magért és közösségéért felelősséget vállalni képes, aktív állampolgárookra jellemző mentalitáselemek kialakulását.⁵² A településen működő segítő szervezet egyre nagyobb szerepet kap a falu kulturális és közösségi életében. Programjai és tevékenysége beépülnek a község mindennapjaiba, egyre erősebb a szervezet iránti bizalom. A segítő munka hatékony megvalósításához fontos szempont a lokális közösségképzés elősegítése, a település és az itt élő emberek sorsának jobbításán fáradozó, motivált „helyi hősök” kinevelése.⁵³ Ennek hiányában a fejlesztők kilépésével komoly törés következhet be a falu fejlődésében.

Dombosnémeti (általános bemutatás)

A mai települést az 1720-as években ideköltöző, Fulda környéki német telepesek alapították a török időkben elpusztult falu helyén. A Pécstől északnyugatra található dombvidék elsősorban az erdőgazdálkodásra és a legeltető állattartásra biztosított lehetőséget, de elterjedt volt a szőlőművelés is a térségben. A falu életében a kisparaszti gazdálkodás mellett a kézművesek, mesteremberek szerepe is jelentős.⁵⁴ A szép környezetben, egy patak völgyében fekvő kistelepülés sokáig őrizte zártságát, homogén sváb lakosságát. A falu virágkora a 19. század végére, 20. század elejére tehető. A népességszám 1910-ben meghaladta a 900 főt,⁵⁵ 1911-ben pedig vasúti összeköttetés létesült a megyeközponttal. Az első vi-

⁵² Ragadics 2019, 118–121.

⁵³ A megvalósuló program számos olyan elemet tartalmaz, amely a támogatott csoportok önszorgató készségeinek fejlesztését célozzák. Vö. Felzárkózó települések – www.fete.hu.

⁵⁴ Heller-Gutrai 2007.

⁵⁵ KSH Népszámlálás.

lágháborút követően a településen húzódott a szerb megszállási övezet határa. A második világháború katonai veszteségei mellett számos helyi lakost hurcoltak el malenkij robotra. 1947-ben 36 családot telepítettek ki, helyükre felvidéki magyar családok és isaszegi zsellérek költöztek.⁵⁶ A megosztottságot azonban visszarendeződés követte: a Németországba kitelepítettek jelentős része hazatért, s visszaszerezték, visszavásárolták házaikat, miközben a nehezen beilleszkedő új telepesek többsége elhagyta a falut. Ez a fordulat mindmáig meghatározó a település életében, mivel Dombosnémeti azon kevés falu egyike, ahol még többen beszélik az itt rögzült sváb dialektust.

A szocialista időszakban a hagyományok és helyi kultúra által szoros egységben tartott német tömb megrepedezik.⁵⁷ A termelőszövetkezeti rendszer, a körzetesítés eléri ezt a települést is: társközséggé válik a közös tanácsi rendszerben, 1962-ben összevonják a helyi téészt egy közeli nagyobb falu szövetkezetével, az 1960-as évek végén bezár a helyi óvoda, majd az 1978-ban az általános iskola is.⁵⁸ A lakosság szám folyamatosan csökken, a fiatalok elköltözésével a lakosság előregedett. Az alacsony születésszám, magas halálozás és a negatív migrációs trendek hatására szinte példátlan népességcsökkenés jelentkezett a településen: 1970-ben még 632 fő élt a faluban, ez a rendszerváltozás időszakára a felére csökkent, míg a 2011-es népszámlálás idejére 200 fő alá csökkent.⁵⁹ A csökkenés mértéke azért olyan jelentős, mert más baranyai kistelepülésektől eltérően ez a falu – részben a továbbra is erős helyi német identitás, részben pedig a szakképzetlen népesség szempontjából releváns munkahelyek hiánya miatt – nem vált a hátrányos helyzetű népesség számára vonzó letelepedési desztinációvá.

Az elnéptelenedés nem járt egyértelműen a fejlődés visszaesésével. Nem szűnt meg a bolt, működött az egyházközség, s számos beruházás is megvalósult – gyakran társadalmi munka segítségével. Ez a trend a rendszerváltozást követően is folytatódott. Sikeres pályázati munkának és a helyiek anyagi hozzájárulásának köszönhetően kiépült a vízhálózat,

56 A település polgármesterének közlése alapján.

57 Az 1972-ben rögzített falukrónika szerint a lakosság 70%-a német, 30%-a magyar (HU-MNL-BaML-XV.45).

58 HU-MNL-BaML-XV.45, 1978.

59 KSH Népszámlálás.

bevezették a földgázt, a telefont. Az ország első kistelepülése volt, ahol optikai kábeles hálózatot építettek ki.⁶⁰

A település zsákfalú, az erős zártság másik háttértényezője, hogy bekötőút aszfaltozása csak 1977 végén fejeződött be. A vasúti közlekedés az autóbuszjáratokkal párhuzamosan visszaszorult, véglegesen csak az 1990-es években szűnt meg. Ez a zártság és nyugalom az, amely már az 1980-as évektől felkeltette a zavartalan rekreációt kereső városi népeség érdeklődését.⁶¹ Az üresen maradt házak jelentős része azonban nem vált eladóvá a településen, mivel a Pécsre beköltözött fiatalok közül sokan megtartották a nagy kerttel rendelkező ingatlanokat, s délutánonként, hétvégente háztáji gazdálkodást folytattak. Jellemző a nyugdíjas-kori visszatérés is: *„... az otthonukat elhagyó idősek, amikor a városi életet megunták, abba beilleszkedni nem tudtak, talán honvágyból az elhagyott otthonukba visszatérnek.”*⁶²

A falu másik fontos jellemzője, hogy az ingatlanok többsége a 20. század első felében épült, a településkép egységes, díszített homlokzatú, tornácos sváb parasztházak alkotják. Szinte hiányoznak a szocialista időszak modern Kádár-kockái, mivel a zártság és a helyi lehetőségek hiánya miatt a falu szorgalmas lakói nem a településen belül képzelték el a következő generációk életét, s nem építkeztek Dombosnémetiben. A második gazdaságban megtermelt javakat így jellemzően más, központi települések ingatlanjaiba fektették be, vagy gyermekeik, unokáik taníttatására fordították. A helyi fejlesztések elmaradása miatt megmaradtak a régi épületek, s ez új irányt szabott a falu rendszerváltozás utáni életének. 2007–2009-ben 70 régi parasztházat újítottak fel eredeti formájában pályázati és saját források bevonásával, ezáltal a település valódi örökségi helyszínné, illetve a vidéki idillt keresők célpontjává vált. Az azóta megvalósult ingatlanfelújítások esetében is elsődleges szempont az épületek korhű restaurálása.

A korábban hátrányként megélt zártság és kisebbségi lét a rendszerváltozást követően előnyként jelentek meg a település fejlődése szempontjából. Már az 1980-as években vásároltak itt nyaralót német állampolgárok

60 A település polgármesterének elmondása alapján.

61 Az 1986-as falukrónika szövegéből: *„Új tendencia is jelentkezik az utóbbi időben: az üresen maradt házakat városi emberek vásárolják meg hétvégi háznak. Alkalmas a pihenésre a falu, mert nagyon szép a fekvése, jó a levegője, az egész környék nyugalmat áraszt.”* HU-MNL-BaML-XV.45.

62 HU-MNL-BaML-XV.45. 1987.

(először csak strómanok útján), kihasználva a falu előnyeit: természetközelség, csend, olcsó ingatlanok, a helyiek német nyelvismerete. Jelenleg 10-12 német családnak van háza a faluban, 4–5 házaspár (jellemzően idősebbek) állandóan itt él.

Közösségképző, illetve a közösségfejlődés ellenében ható erők Dombosnémetiben

Az elmúlt másfél évtized fejleményei részben megváltoztatták a korábbi trendeket. A lakosság csökkenése az elmúlt évtized során megállt.⁶³ Már nem egyértelmű, hogy a falu fejlődése egy kihalófélben lévő, erősen előregedett, elsősorban hétvégi és nyári pihenőhelyként szolgáló skanzen-település irányába mutat. Az érdeklődés miatt megemelkedett ingatlanárak megakadályozzák a hátrányos helyzetű beköltözők megjelenését. Néhány városból érkező, diplomás, gyermekes család is házat vásárolt a faluban; ők állandóan, vagy az éve jelentős részében itt élnek, mivel ideális helyszíneként tekintenek a biztonságos, több játszótérrel is rendelkező kistelepülésre. *„A lányom 9 éves, és most van 10-15 gyerek ilyen korú.”* (Beköltöző). A település vezetésének eltökélt célja a falu fiatalítása. *„Azt szeretnék, hogy itt élet legyen. Most egyre több gyerek van. Jött egy új generáció, akik lelkesek abban, hogy ide egy élő falut varázsoljunk.”* (Beköltöző).

Az új telepések közül ketten is képviselők lettek a település önkormányzatában, s lelkes formálói a falu közösségi életének. A másik két képviselő, illetve a polgármester régi helyi családokból került ki. A pandémiás időszak során fokozódott a városból beköltöző családok jelenléte. Ez a mobilitás – az interjú vizsgálat alapján – nem törte meg a sokáig stabil, helyi sváb közösséget, a beköltözők ugyanis tudatosan törekedtek arra, hogy befogadják őket a helyiek. A befogadás alapja a helyi normáknak megfelelő viselkedés, amelynek fontos részét képezi a megvásárolt ingatlan és telek rendezése, ápolása: *„Itt nyírni kell a fűvet, mert ha nincs lenyírva, itt megszólnak. Ez egy sváb falu.”* (Beköltöző). A befogadás azonban nem jelenti azt, hogy nem tartják számon azt, hogy ki a tősgyökeres, s ki a „gyüttment”. Egy közelebbi településről érkezett hétvégi házaspár lakó szerint: *„Dombosnémetire mindig is az volt jellemző, hogy nagyon maguk-*

63 KSH Helységnévtár.

nak valók voltak, ha lehetett, egymás között házasodtak. Én, akármennyit is tettem a faluért, még ugyanolyan gyűtment vagyok, mint a ...-ék.” (Buda-
pestről beköltözők).

A másik fontos integrációs követelmény a nyitottság. *„Itt mindenki beszélget mindenkivel. Itt nem megy el az ember úgy egy ház mellett, hogy ha valaki kinn áll, akkor ne intene oda.”* (Beköltöző). A nyitottság elsősorban segítőkészségben és kölcsönösségben nyilvánul meg. Az idős őslakosok egyre több területen szorulnak támogatásra, az újonnan beköltözők viszont többnyire képzett emberek, akik kulturális és kapcsolati tőkájük bevonásával sokat lendíthetnek a település és lakóinak életén. Az informatikus pl. segítséget nyújt a TV beállításában, a beköltöző felújítók igyekeznek a helyi, vagy környékbeli mestereket megbízni a ház körüli munkákkal, a városi családok előszeretettel vásárolnak a néhány helyi őstermelő portékáiból, itt járnak fodrászhoz stb. Az idősek ugyanakkor szemmel tartják a hétvégiházások és idényjelleggel itt élők házait, a biztonság érzetét nyújtva a távollévők számára. A faluban – bár viszonylag szűk nyitvatartás mellett – működik vegyesbolt és italtolt is. Ezek az intézmények a járványhelyzet alatt is képesek voltak megőrizni közösségi szerepüket. *„Amíg nem volt szabad, addig a hátsó ajtón mentünk be a kocsmába.”* (Helyi lakos).

A falu másik fontos jellemzője, hogy vannak működő helyi csoportok, aktív közösségek, amelyek a kapcsolódás lehetőségét nyújtják a cél- és szabályrendszerükkel azonosulni tudó beköltözők számára is. Ezek a közösségek a vallás, a hagyományőrzés és a települési szükségletek alapján szerveződő formális és informális csoportosulások, amelyek rendszeres programokkal biztosítják integrációjukat.⁶⁴ *„Rengeteg közös program van, talán sok is.”* (Helyi lakos). A programok közül kiemelkedik egy rendszeres klubfoglalkozás, amely a falu lakosságszámához viszonyítva széles körű érdeklődésre tart számot, jellemzően 50-100 fő látogatja. A klub keretei között minden alkalommal más helyi lakos (alkalmanként hétvégiházias, vagy rendszeresen itt nyaraló) mutatkozik be, mesélve a településhez fűződő viszonyáról. Ez a nyilvános fórum – több lakó elmondása alapján – erősíti a helyi kapcsolatokat, s lehetőséget biztosít az együttműködésre.

⁶⁴ A programok szervezésében komoly szerepet vállal az önkormányzat. Egyik munkatársuk fő feladatként kapta a helyi közösségi élet működtetését, a hagyományok ápolását, programok szervezését. A rendszeres kézműves-szakkörök mellett torna foglalkozás és játszóház is működik a helyi önkormányzat épületében.

A katolikus hit az egyik fontos megtartó erőként funkcionált a magyarországi német közösség életében. A kis falu önálló plébániája csak az 1990-es években szűnt meg. Az egyik beköltöző család teológiát végzett tagja rendszeresen tart igeliturgiát a településen, komoly szervező munkát végez a másik településen élő plébánossal együttműködve. A főként az idősebb korosztály által látogatott helyi templom újra a helyi a vallási élet központjává vált.

Az itt élő németországi németek számos szállal kapcsolódnak a helyi társadalomhoz, ugyanakkor saját zárt kisközösségeként vannak jelen a településen. Gyakran szerveznek közös kikapcsolódást egymást rendszeresen meglátogatva. Többségük még aktív, jó egészségi állapotnak örvendő nyugdíjas, akik a település nyújtotta értékek mellett az alacsonyabb magyarországi árszínvonalat is értékelik. Gyermekük jellemzően Németországban élnek.

A német nemzetiségi hagyományok ápolása szintén fontos sarokköve a helyi közösség életének.⁶⁵ Öt képviselővel működik a programok szervezésében aktív német nemzetiségi önkormányzat. A település és a környék ünnepein, rendezvényein rendszeresen lép fel a falu hagyományőrző táncsoportja, énekkara és zenekara. Mindhárom formáció a településen élő, és az innen elszármazott dombosnémeti kötődésű tagokat tömöríti. A sváb hagyományok jelen vannak a helyi és a faluból elköltözött gyermekek számára szervezett programokban is, különösen a nyári táborok során, amelyek kifejezett célja, hogy az innen származók gyermekei is tudatosíthassák gyökereiket, a település értékeit, valamint hosszabb távú kapcsolatok formálódjanak a fiatalok között.⁶⁶

„... Dombosnémeti nagyon különleges attól, hogy akik itt laknak, azokban nagyon erős a kötődés, s azokban is, akik nem itt születtek.” (Beköltöző). Az elszármazottak jelentős része továbbra is aktív kapcsolatot ápol a faluval, megszerzett tudásukat, erőforrásaikat gyakran használják a település érdekében. Megjelennek a közösség ünnepein, rendezvényein, pl. a társadalmi munka jellegű „Egy nap Dombosnémetiért” programon is, ahol a település egy-egy fontos területét teszik szebbé a segítő szándékú önkéntes bekapcsolódók (pl. a temető vagy templom takarítása, parkrendezés stb.).

65 A településen tematikus német nemzetiségi tanósvény is kiépült a 2010-es években, amelyet rendszeres látogatnak a környékbeli iskolák diákjai. Forrás: Ungarndeutscher Lehrpfad.

66 A település polgármesterének közlése alapján.

A falu körül kialakult társadalmi tőkét formalizálja a Szülőföldünk Baráti Kör, amely informális csoportként szerveződött az 1980-as években, s már 1989 óta segíti bejegyzett civil szervezetként pályázatokkal is a település fejlődését. *„A civil szervezet kinőtt a 90-es évek elejéből, amikor csak a tagdíjakkal, meg néhány ezer Ft-os adománnyal tudtunk gazdálkodni. Most a költségvetése éves szinten tizenegynéhány millió Ft.”* (Polgármester). A szervezeti keretek kiemelt jelentőségűek, mivel a falu céljainak megvalósításához – a polgármester tudatos koordinálása mellett – szükség van az önkormányzat, a nemzetiségi önkormányzat, az egyházközség és a civil szervezet szoros együttműködésére. A település méretei miatt ezt a kapcsolatot személyes átfedések is erősítik. Az önkormányzat integratív szerepe megkérdőjelezhetetlen. *„Azt a szervezetet kell felhasználni a cél elérése érdekében, ahonnan a legkönnyebben el lehet jutni a célig. A cél mindig a falu. Innen, vagy onnan, mindig az a cél, hogy az itt élő embereknek és a településnek legyen jó. Hogy ezt most milyen forrásból tudjuk finanszírozni, ebben én liberálisabb vagyok. Viszont, ha megjelenik az egyéni érdek, abban nagyon szigorúnak kell lenni. Egy egyéni érdek nem mehet a közösség rovására.”* (Polgármester). A helyi élet minden területét átlátó polgármester széles körben elismert, aktív szervező. Több ciklus óta vezeti a falut. A tisztséget édesapjától vette át, aki korábban a közös tanács elöljáróság tagja, majd 1990-től a település polgármestere volt. *„A templom felújításánál pl. az egyesület tudott pályázni. Volt, amikor a nemzetiségi önkormányzat. A cél mindig az, hogy a közösségé legyen.”* (Polgármester).

Jövőkép – Dombosnémeti

A falu térségi és országos ismertsége is nőtt a 2010-es évek eleje óta rendszeresen megszervezésre kerülő fesztivál és egy, a település nevét felhasználó, a sváb hagyományokból táplálkozó, minőségi gasztronómiai termékek előállítására szakosodott vállalkozás hatására. A helyi ingatlanárak – a környék más falvaihoz viszonyítva – jelentősen megemelkedtek. Ezzel összefüggésben elsősorban a középosztályi háttérrel rendelkezők engedhetik meg maguknak, hogy házat vásároljanak Dombosnémetiben. A helyi vezetés elsődleges szándéka a jövőt jelentő kisgyermekes betelepülők településre csábítása, azonban távol a városi szolgáltatásoktól, óvoda, iskola és jól fizetett helyi állások hiányában csak szűkebb célcsoportra

számíthatnak. A faluban továbbra is erős az előregedés, s az üresen álló házakba leginkább aktív nyugdíjasok költöznek. Ez a trend látszik folytatódni hosszabb távon is. A középosztálybeli nyugdíjasok rendelkeznek megfelelő tőkével a hagyományos parasztházak faluképnek megfelelő korhú, ugyanakkor korszerű felújításához.⁶⁷ A munkavégzést követő aktív idősor esetükben hosszabbra nyúlik, s szívesen kapcsolódnak be a település programjaiba, közösségi életébe. A faluban megszervezésre kerülő programok egy része is a városból érkező, magasabb műveltségű csoportokra irányul (kiállítások, filmvetítések, kisebb színházi előadások).

A falusi közeg, a születésük óta itt élő idősek zártsága komoly szűrőként is funkcionál. Az ingatlanvásárlók egy része nem tud beilleszkedni a kistelepülés életébe, s ennek megfelelően megfigyelhető jelenség a beköltözők lecserélődése. Az emelkedő ingatlanárak miatt veszteség nélkül válhatnak azok, akik nem találják meg a számításukat a skanzenesedő zsáktelepülésen. A turizmus fejlődése megzavarja a nyugodt helyi élet menetét, s az elzárt dombvidéki kistelepülésen szocializálódott „óslakosok” körében nem egyértelműen támogatott irányvonalat. *„Büszkék az emberek a falura, de azért csak maradjon a miénk.”* (Beköltöző). A csend és nyugalom miatt ideköltözők és a hétvégiházások egy része sem elkötelezett a további fejlődés iránt. *„Attól félnék, hogy ne legyen turistahely, és ezt én sem szeretném...”* (Beköltöző). Mások: *„Gondoltuk, majd nyitunk egy kis éttermet. Azt mondták: Ide nem kell étterem, akkor jönnek az emberek, autók!”* (Beköltöző).

A helyi közösségek fejlődése szempontjából tehát lényeges, hogy a vizsgált településen több formális és informális csoport van jelen, amelyek különböző érdekek és célok mentén szerveződnek. A hagyományőrzés, a vallás és a szabadidő megfelelő eltöltése mellett komoly szerepet kap a falu környezetének (elsősorban az épített környezet és infrastruktúra elemeinek) megőrzése és fejlesztése, amely hallgatólagosan a szervezetek közötti legfontosabb közös nevezőként funkcionál. Ez a közös cél valószínűleg továbbra is megmarad. Ahogy az egyik beköltöző fogalmazott: *„Ha itt bármi baj lenne, ez a falu egységbe állna.”* A település egyediségének, szépségének megőrzése kollektív érdek, amely a születésük óta itt élő idősebb lakók arányának folyamatos csökkenésével, a nemzetiségi és vallási

67 Vö. Nemes–Orbán–Tomay 2022, 95–98.

kötélékek integrációs szerepének gyengülése mellett is hatást gyakorol az itt élő népességre.

Az esettanulmányok értékelése, összegzés

Annak ellenére, hogy a bemutatott falvak közlekedésföldrajzi és gazdasági térszerkezeti pozíciója hasonló, a települések eltérő kereteket kínálnak a helyi közösségi élet kialakulásához, fejlődéséhez, a lokális szintű társadalmi integrációhoz.

1. táblázat: A bemutatott települések népességének néhány jellemzője

Jellemzők	Mezőszél	Dombos-németi
Lakónépesség (2022)	287	190
Népességszám (2022) az 1990-es népesség arányában	87,50%	60,50%
Öregedési index (65 év feletti népesség 100 0–14 éves korúra vetítve) – 2022	56,3	216,7
Természetes szaporodás / fogyás (ezrelék) – 2021	3,6	-25,7
Belföldi vándorlási egyenleg (ezrelék) - 2021	-21,8	30,9
Egy lakosra jutó SZJA adóalapot képező belföldi jövedelem (2021)	644 753 Ft	1 555 774 Ft
Személygépkocsik száma (1000 lakosra) - 2022	316,7	668,4

(forrás: TeIR)

Az előregedő korstruktúrát mutató Dombosnémeti esetében a beköltözés egyelőre csak kisebb mértékben tudja mérsékelni a természetes fogyást, míg a magas termékenységi mutatókkal jellemezhető Mezőszél esetében kisebb arányú a népességvesztés – a jelentős mértékű elvándorlás ellenére is. Dombosnémeti öregedési indexe közel a négyszerese a fiatalosabb korstruktúrájú Mezőszél mutatójának.⁶⁸ A települések közötti jövedelmi különbségeket az egy lakosra jutó jövedelem és az egy főre jutó

⁶⁸ Kisebbségi létszámú települések esetében egy-egy év adatai nagy különbségeket mutathatnak, s akár egy család el- vagy beköltözése is komoly változást eredményezhet. A fenti esetben ugyanakkor a hosszabb intervallumra vonatkozó adatok is hasonló eredményeket, trendeket vázolnak fel, mint a táblázatban közölt mérőszámok.

személygépjárművek száma érzékelteti. A hátrányos helyzetű Mezőszélen élők jövedelme csupán 41%-át teszi ki a magasabb státuszúak által lakott Dombosnémeti jövedelemszintjének, a gépkocsik 1000 főre arányosított száma pedig a 47%-át a jobb helyzetű település adatainak.⁶⁹

Az 1970-es évekig úgy tűnt, hogy a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság fejlesztésének nyerteseként Mezőszél pozíciója erősödni tud. Ezek a fejlesztések vezettek azután a helyi munkaerőszükséglet csökkenéséhez, a fiatalok elvándorlásához. Az elköltözők helyére érkező első beás cigány családok még képesek voltak a falusi társadalomba való integrálódásra (munka, háztáji, vegyes házasság stb.), később azonban a lakosságcsere felgyorsult, a település szegregálódott. A hátrányos helyzetű csoportok dominanciája aláasta a közös érdekek mentén történő helyi szerveződés lehetőségét. A beás cigány kultúra és hagyományok nem minősülnek erős integrációs forrásnak, az itt élő emberek a kirekesztettséggel azonosítják. A szegénység az épített környezet elemeiben is tetten érhető, sok a rossz állapotú lakóház a faluban.⁷⁰

2. táblázat: Helyi közösségek helyzete

<i>Szemponatok</i>	<i>Mezőszél</i>	<i>Dombosnémeti</i>
Demográfiai háttér	<ul style="list-style-type: none"> magas a gyermekkorúak aránya alacsony az idősek aránya 	<ul style="list-style-type: none"> alacsony a gyermekkorúak aránya magas az idősek aránya
Migrációs trendek	<ul style="list-style-type: none"> jelentős elvándorlás (meghaladja a természetes szaporodást) 	<ul style="list-style-type: none"> enyhén emelkedő beköltözés (kiegyenlíti a természetes fogyást)
Gazdasági háttér	<ul style="list-style-type: none"> magas a hátrányos helyzetű népesség aránya általános jövedelemszint a térségi átlag alatt 	<ul style="list-style-type: none"> magas a középosztálybeli népesség aránya általános jövedelemszint a térségi átlag felett
Helyi integrációt, együttműködést generáló tényezők	<ul style="list-style-type: none"> szegénység egymásrautaltság alacsony szintű együttműködés 	<ul style="list-style-type: none"> német nemzetiségi identitás vallás szabadidő közös eltöltése településfejlesztés, közösségi munka
Integrációt elősegítő aktorok	<ul style="list-style-type: none"> polgármester szociális szakemberek (Kari-társz-munkatársak) 	<ul style="list-style-type: none"> polgármester kulturális megbízott aktív helyi lakók és a településhez kötődő egyéb szereplők

69 Forrás: TeIR – Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer.

70 A TeIR Helyzet–Tér–Kép adatai alapján (2019) a jövedelmi különbségek annak ellenére jelentősek, hogy Mezőszélen az aktív korúak jóval nagyobb arányát teszik ki a népességnek.

Civil szervezetek, formális és informális csoportok a településen	<ul style="list-style-type: none"> • helyi közfoglalkoztatottak csoportja • néhány nyugdíjas informális kapcsolódása egy térségi idősklubhoz • az itt dolgozó segítő szervezet által megvalósított rendszeres foglalkozások toborzott közönsége 	<ul style="list-style-type: none"> • baráti kör (bejegyzett, aktív civil szervezet) • hagyományőrző csoportok, klubok • rendszeres foglalkozások közössége
Közösségi és információs pontok a településen	<ul style="list-style-type: none"> • önkormányzat • Jelenlét-pont (Karitás) • buszmegálló 	<ul style="list-style-type: none"> • önkormányzat • közösségi ház • bolt / kocsmá • templom • a település egész területe
Beköltözők integrációját segítő tényezők	<ul style="list-style-type: none"> • nincs egyértelmű iránymutatás • alacsony szintű társadalmi integráció 	<ul style="list-style-type: none"> • működő szervezetek, programok - csatlakozási lehetőség • egyértelműen kinyilvánított csoportnormák (nyitottság, szorgalom, rend)

Dombosnémetiben a fejlesztések hiánya és a területi zártság erősebb elvándorlást generált, ugyanakkor hozzájárult a hagyományok és a tradicionális lakóházak megmaradásához. A fiatalok elköltözése nem hozta magával a leszakadó csoportok beáramlását, erre a rendszerváltozást követően sem került sor. A közös értékek és a lokálpatriotizmus képesek voltak egyben tartani a közösség helyben maradt és elköltözött tagjait. A tudatos helyi fejlesztéspolitikáé vonzó célponttá tette a falut a rurális idillt kereső középosztálybeli beköltözők számára. Az új lakók által hozott, konstruált vidékép egyre erősebben ölt testet a falu programjaiban és fejlődésében, ahogy a beköltözők egyre markánsabb szerepet játszanak a település sorsának alakításában.

A két település lakói között további fontos különbséget generál a lakóhely megválasztásának szabadsága. A hátrányos helyzetű faluban élők kényszerként élik meg települési létüket, míg a műemlék jellegű, felújított parasztházakban élők nagy része tudatosan választotta a vidéki élőhelyet, felvállalva az esetleges hátrányokat is. A másik eltérés a településen kívüli kapcsolatok működtetésében érhető tetten. A szegényebb település esetében a lakók nagy része bezárkózott a faluba (immobil nyugdíjasként vagy közfoglalkoztatottként). Az előnyösebb helyzetű falu középosztálybeli lakói szélesebb körű kapcsolatrendszerrel rendelkeznek, s természetes módon használják is ezeket a kötelekeket a település érdekében. A helyi identitás erejéből adódóan az elszármazottak erőforrásai is fejlesztő mó-

don hatnak vissza a falu életére. Ezek a tényezők jelentős mértékben befolyásolják a közhangulatot és a település megítélését a helyiek körében.

A helyi közösségek fejlődése – a fentiek tükrében – sajátos társadalomtörténeti kontextusban vizsgálható, amelynek fontos részét képezi a folyamatosan átalakuló mentalitáselemek és közösségformációk feltérképezése. A magyarországi vidéki kistelepülések – kevés kivételtől eltekintve – negatív kimenetelű migrációs trendekkel szembesültek az elmúlt évtizedek során: a fiatalok és képzettebbek elköltözésével és az alacsony ingatlanárakkal összefüggésben nőtt az inaktív, hátrányos helyzetű, öngondoskodásra és önszerveződésre képtelen népesség koncentrációja. Az előnytelen kimenetelű folyamatok megállításához szervezett munka és komoly erőforrás-allokáció szükséges. Az esettanulmányok tanulságai alapján a negatív társadalmi-gazdasági folyamatok összekapcsolódása komoly közösségromboló hatást fejthet ki, ugyanakkor azt is láthattuk, hogy a pusztulás és társadalmi erózió megállítható és megfordítható.

A hatékony, integrált helyi közösségek hátterében motivált és rátermett vezetőket és szervezőket, az embereket összekapcsoló helyi intézményeket, rendezvényeket és programokat, formális és informális szervezeteket erős identitással rendelkező, ugyanakkor befogadó helyi csoportokat találunk. A fenti tényezők megteremtésén munkálkodó kistelepülési közösségszervezők, segítők és szociális munkások nehéz, ugyanakkor kiemelten fontos, más típusú fejlesztéssel nem helyettesíthető feladatot vállalnak fel, amely nagymértékben járulhat hozzá a vidéki népesség életminőségének és közhangulatának javításához, illetve a kistelepülések funkcióinak bővítéséhez.

Pilot-jellegű kutatásunk elmélyítését és a kérdéskör mélyebb értelmezését szolgálhatja, ha – túllépve a kulcsszereplők percepcióin – a településeken élők különböző csoportjaival fókuszcsoportos interjúk keretei között tekintjük át a helyi közösségek konfliktusait, az önszolgáltató együttműködés lehetőségeit és akadályait. A közösségi lét és a lokális kooperáció jelentette biztonság a jövő kistelepülési társadalmi szempontjából is kulcsfontosságú tényezőként jelenik meg, lehetséges válaszokat kínálva a válságjelenségekkel küszködő, individualizálódott fogyasztói társadalom kihívásaira és a társadalom alján élők integrációs problémáira.

Irodalom

- Alexander, Jeffrey C. 1998: *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*. London, Sage Publications.
- Balogh, András 2008: *Az aprófalvas településállomány differenciálódási folyamatai Magyarországon*. Szombathely, Savaria University Press.
- Bauman, Zygmunt 2001: *Community. Seeking Safety in an Insecure World*. Cambridge, Polity Press.
- Berger, Viktor 2016: Georg Simmel térelmélete(i). *Szociológiai Szemle*, 26. évfolyam, 2, 4–28.
- Berger, Viktor 2018: *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. Budapest, L'Harmattan.
- Boros, Julianna – Bucher, Eszter 2020: Szerepváltozások a hátrányos helyzetű településeken élő családokban. *Esély*, 31. évfolyam, 3, 3–31.
- Caritas Hungarica – „Végtelen lehetőség” program. <https://karitasz.hu/projektek/vegtelen-lehetoseg> (letöltés ideje: 2023. 06. 13.).
- Castells, Manuel 2005: *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest, Gondolat.
- Cohen, Anthony 1985: *The Symbolic Construction of Community*. London – New York, Routledge.
- Csurgó, Bernadett 2013: *Vidéken lakni és vidéken élni*. Budapest, Argumentum – MTA SZI.
- Csurgó, Bernadett – Légmán, Anna 2015: Lokális közösség, megtartó közösség. Elméleti megközelítések a lokális közösség integráló szerepének vizsgálatához egy vidéki településen. *socio.hu*, 5. évfolyam, 4, 50–66.
- Csurgó, Bernadett – Horzsa, Gergely–Megyesi, Boldozsár 2022: A vidékimázs és a helyi identitás kutatásának lehetőségei és módszerei. Egy szisztematikus szakirodalom-elemzés eredményei. *Szociológiai Szemle*, 32. évfolyam, 1, 15–40.
- Dahrendorf, Ralf 1997: *After 1989 – Morals, Revolution and Civil Society*. New York, Palgrave Macmillan.
- Durkheim, Émile 2001: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest, Osiris.
- Felzárkózó települések program – www.fete.hu (letöltés ideje: 2023. 06. 13.).
- Füzes, Miklós (1990): *Baksa és környéke*. Baksa, Baksa Közös Községi Tanács – Baksai „Ezüstkalász” MGTSTZ.
- Hankiss, Elemér 1983: Közösségek válsága és hiánya. In Uő. *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, Magvető, 205–240.
- Heller Gutrai Maria 2007: *Die alte Heimat ruft*. Feked, Selbstverwaltung der Gemeinde Feked. HU-MNL-BaML-XV.45. Baranya Vármegyei Levéltár, Községi krónikák (1971–2019).
- Juhász, Pál 2006: Rurális problémák. In *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Budapest, Új Mandátum, 573–594.
- Kovách, Imre 2012: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest, Argumentum – MTA TKK.
- Kovách, Imre 2022: *Vidékszociológia*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kovács, Teréz 2012: *Vidékfejlesztési politika*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- KSH Helynévnyvtár - <https://www.ksh.hu/apps/hntr.main> (letöltés ideje: 2023. 06. 14.).
- KSH Népszámlálás - <https://www.ksh.hu/nepszamlalas/> (letöltés ideje: 2023. 06. 13.).
- Mendras, Henri 1973: Módszer a nyugati parasztság elemzésére. *Szociológia*, 2. évfolyam, 1, 1–22.

- Nemes, Gusztáv – Orbán, Éva – Tomay, Kyra 2022: Meghasadt valóságok – dilemmák a turizmus és a dzsentrifikáció szerepéről a vidék fejlődése kapcsán. *Szociológiai Szemle*, 32. évfolyam, 1, 88–113.
- Ragadics, Tamás 2019: *Közösségek és helyi társadalom az ormánsági kistelepeleéseken*. Pécs, Institutio.
- Ragadics, Tamás 2020: Közfoglalkoztatás a kistelepeleéseken – funkciók és szükségletek lokális perspektívából a mezőgazdasági projektek tükrében. *Civil Szemle*, 17. évfolyam, 3. 77–92.
- Ragadics, Tamás 2021: Adalékok a kistelepeleési helyi közösség fogalmának értelmezéséhez. *Acta Sociologica*, 7. évfolyam, 1, 103–116.
- Redfield, Robert 1947: The Folk Society. *American Journal of Sociology*, 52. évfolyam, 4, 293–308.
- Rheingold, Howard 2000: *The Virtual Community. Homesteading on the Electronic Frontier*. MIT Press.
- Simmel, Georg 1973: A nagyváros és a szellemi élet. In Szelényi, Iván (szerk.) *Városshociológia. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 251–266.
- Szécsi, Gábor 2013: *Nyelv, média, közösség. Közösségfogalom és nyelvi kommunikáció az információ korában*. Budapest, Gondolat
- TeIR – Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer. <https://lechnerkozpont.hu/oldal/teir> (letöltés ideje: 2023. 06. 13.).
- TeIR – Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer. <https://www.oeny.hu/oeny/teir/#/> (letöltés ideje: 2023. 10. 27.).
- Tönnies, Ferdinand 1983: *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat
- Ungarndeutscher Lehrpfad - <https://lehrpfad.hu/> (letöltés ideje: 2023. 06. 15.).
- Várad, Monika Mária–Virág, Tünde 2015: A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle*, 25. évfolyam, 1, 89–113.
- Warren, Roland L. 1956: Toward a Reformulation of Community Theory. *Human Organization*, 15. évfolyam, 2, 9–11.
- Webber, Melvin M. 1964: The Urban Place and the Nonplace Urban Realm. In Webber at al. (szerk.) *Explorations into Urban Structure*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom I*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wirth, Louis 1997: Adalékok a helyi közösség definíciójához. In Gosztonyi, Gyula (szerk.) *Közöségi szociális munka*. Budapest, NCSSZI, 21–23.